'વૈષ્ણવધર્મપતાકા'નો વધારો.

મહાનુભાવી ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈને

કેમ અવલોકશો ?

(મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના હેડ માસ્તર અને સુપ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ વિદ્વાન્ આયુત **મનમોહનદાસ** દલપતરામ દવાલ બી એ, એઓએ કવિશ્રી દયારામભાઈના ૧૪-મા ગત જન્મદિન પ્રસંગે વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી થયલા મહાસમારંભ વેળાએ કરેલું યાદગાર હૃદયસ્પર્શી વ્યાખ્યાન)

પ્રત ૩૦૦૦] [સં ૧૯૮૯

પ્રકાશક:
વસંતરામ શાસ્ત્રી

પત્રપુષ્પ.

આવા નાનામાં પુસ્તકને વળી પ્રસ્તાવનાની જરૂર હોય ખરી? તો પણ બે શબ્દ લખ્યા વિના રહી શકાય તેમ નથી.

અહીની શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીયવૈષ્ણવમહાસભા તરફથી ગઇ સાલ ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઇનો જન્મદિવસ ઉજવવામા આવ્યો, તેની અસર આ ઇલાકામા આટલી બધી થશે તેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો આ વર્ષે તો કવિશ્રીના અક્ષરદેહે એ શુભ દિવસે આખા પ્રાતમા પ્રકાશ ફ્લાવી દીધો છે છતાએ અહીંના પ્રેમાભાઇ હૉલમા તો એ સુમગલ પ્રસગે કવિશ્રીએ પોતાના સ્વરૂપની કઇ અદ્ભુત ઝાખી આપી દીધી હતી એ દિવસ તો ખચિત જ ચિરસ્મરણીય રહેશે

આનુ માન સમારભના નેતા શ્રીયુત મનમોહનદાસભાઇને જ ઘટે છે પહેલાં તો એમની માત્ર હાજરીથી જ સભાગૃહનુ વાતાવરણ અલૌકિક બન્યુ હતુ તે પછી કવિશ્રીના અક્ષરદેહે આખા સભાગૃહને ગજાવી મૂકયુ હતું. ત્યારબાદ કવિવરના આત્માનો પ્રકાશ પડયો પણ હજુ કવિશ્રીનુ હૃદય ગુપ્ત હતું છેવટે એના દર્શન પરમ ભગવદીય પ્રમુખશ્રીએ કરાવ્યા જાણે પોતાના હૃદય દર્પણમા કવિના હૃદયનુ પ્રતિબિબજ ન ઝીલી લીધુ હોય! આ વસ્તુસ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર થઇ રહ્યો

આ કાઇ આલકારિક ભાષા નથી, તેમ તેમા અતિશયોક્તિનો લેશ પણ સબધ નથી આ વ્યાખ્યાનના વાચકો તેનુ [illegible]ક આછુ ચિત્ર તો દષ્ટિગોચર કરી શકશે જ. સભાગૃહમા તે દિવસે ઉપસ્થિત ન થયલા બધુઓ માટેનો આ પ્રયાસ છે

વ્યાખ્યાન થઇ ગયા પછી તેને મુદ્રણમા મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોએ એ માટે આર્થિક સહાયતા પણ આપી બે હજાર નકલો "પતાકા"ના ગ્રાહકોને લ્હાણીમા આપી દેવાનો પણ નિશ્ચય થયો. આ બધાનો આ તકે આભાર માનુ છુ

વસંતરામ શાસ્ત્રી

વૈષ્ણવબાલશિક્ષા.

વૈષ્ણવ બાલકોને પુષ્ટિમાર્ગનુ પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા માટે ઉપરના નામથી એક વાચનમાળા શરૂ કરી છે તેના ૩ ભાગો અત્યાર સુધીમા છપાઇ ગયા છે. **હાલ કીમત ઘટાડીને માત્ર પડતર ભાવેજ વેચવાનો ઠરાવ કર્યો છે**

પહેલો ભાગ—સવારે પથારીમાથી ઉઠતાવેંત અને તે પછીથી ટુકામા ટુકો નિત્ય નિયમ કેવો હોવો જોઇએ તેનો ચિતાર આ નાના ગ્રંથમા છે દશ હજાર નકલો ખપી ગઇ છે બીજી ૬૧ હજાર છપાય છે પૂઠા વિનાની નકલના બે પૈસા અને ૧૦૦ નકલના ત્રણ રૂપીઆ પૂઠાવાળીના ૩ પૈસા અને સો નકલના ૪ રૂપીઆ

બીજો ભાગ—આ ભાગ તો નાના બાળકો હોંશથી ખુશ ખુશ થઇને વાચ્યાજ કરશે પરિણામે દરેક બાલક શ્રીકૃષ્ણનો ચુસ્ત ભક્ત બનશે પાચ હજાર નકલો ખપી ગઇ છે નવી આવૃત્તિ છપાય છે. છુટક નકલના ૭ પૈસા અને ૧૦૦ નકલના ૮ રૂપીઆ

ત્રીજો ભાગ—આ ભાગ તો ઘણોજ સરસ છે, પ્રભુની અવનવી લીલાઓના પાઠો આ ભાગમા અદ્ભુત રીતે ગોઠવ્યા છે. ઉપરાત આચાર વિચારો તથા સ્વદેશીનુ રહસ્ય સમજાવનારા પાઠો આ ભાગમા છે ૧૦૦ પાના છતા છુટક નકલના **માત્ર બે આના** ૧૦૦ નકલના માત્ર ૧૧ રૂપીઆ

મહાનુભાવી ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈને

કેમ અવલોકશો ?

(ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના [illegible]મા જન્મદિન પ્રસંગે અમદાવાદમાં પુ[illegible] ના વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી ભરાએલા મહાસમારંભના પ્રમુખ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના હેડમાસ્તર શ્રીયુત મનમોહનદાસ દલપતરામ બી. એ. નું ભાષણ)

વિવેક-વિનય.

પરમભાગ્યવાન બેનો તથા બંધુઓ,

પરમ ભગવદીય ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના જન્મદિન જેવા સમારંભ નિમિત્તે મળેલી સભામાં પ્રમુખપદની યોગ્યતાનો અંશમાત્ર પણ મારામાં નથી, એ કહ્યા વિના પણ સમજાય એવું છે, એટલે એ બાબતનો વિસ્તાર કરવાના વિવેકમાં ઉતરવાની જરૂર મેં જોઈ નથી, તે માટે પ્રથમ આપ સર્વ મહવોની કુંઠાણમાજ ક્ષમા યાચી સંતોષ માનું છું. વૈષ્ણવ મહાસભાના કાર્યવાહકોના આગ્રહને લીધે એ ધૃષ્ટતા મારે કરવી પડી છે એટલું મારા વિશ્વાસપર સ્વીકારી લેશો, તો મારો અપરાધ ઘણે અંશે ક્ષન્તવ્ય ગણાશે, એમ હું માનું છું અલૌકિક વાણીના

વ્યંજન પીરસી હૃદયંગમ વ્યાખ્યાનો વડે અમૃતરસનુ પાન કરાવી હૃદયની તૃપ્તિપર્યન્ત ભોજનપાન આ સભામંડપમા થઈ રહ્યુ છે, તે આનંદમા રસાભાસ કરવો હોય તોજ સુકુ પાકુ ભોજન અથવા અરુચિકર પાન આ સમયે સભામા કોઈ રજુ કરી શકે પરન્તુ પ્રિય સભ્યજનો, આવા મિષ્ટ ભોજન પછી ખાટી છાશ કોઈ કોઈ વખત પીવાની રૂઢિ આપણામા પ્રચલિત હતી તે હાલ પણ છેક નીકળી ગઈ નથી અલબત્ત, હાલમા તો છાશને બદલે ભોજનને અંતે ફળાદિ લેવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે, તો પણ છાશની રૂઢિ છેક નીકળી ગઈ નથી, તેનો લાભ લઈ ભાગાતુટા બે બોલ બોલવાની રજા માગી લઉં છુ નાને મોઢે મોટી વાત કરવાનુ પ્રાગલ્ભ્ય મારે કરવુ પડે છે, પરંતુ પ્રમુખ-સ્થાનની ફરજ સમજી, તે અલ્પાશે પણ અદા કરવીજ જોઈએ એમ સમજી એ કાર્ય તરફ હુ પ્રેરાયો છુ, એટલું જાણી મારા સર્વ દોષોને દરગુજર કરશો, એમ હુ આશા રાખુ છુ

ભક્ત અને કાવ.

આજનો પ્રસંગ મહાનુભાવી પરમ ભગવદીય દયારામભાઈ-નો જન્મદિવસ ઉજવવાનો છે. અવતારોની જયન્તી ઉજવાય છે, તે દિવસે તેમના સેવન, પૂજન તથા ગુણગાનાદિનો ક્રમ રાખવામા આવે છે. મનુષ્યોમા કોઈએ સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યને લગતુ અથવા અન્ય વિષયક કંઇ મહાકાર્ય કરેલું હોય ત્યારે તેના અવસાન પછી તેનો જન્મદિન પણ ઉજવવાનો રિવાજ કંઈક અંશે પ્રથમથીજ હતો અને હાલ તે

વિશેષ પ્રચાર પામ્યા છે, એવુ આપણે જોઈએ છીએ, અને તેનો ઉદ્દેશ સ્તુત્યજ છે એ વિષે બે મત હોઈ શકે નહિ મનુષ્યોના જન્મદિન ઉજવવાનુ તેમના ગુણગાન ગાવારૂપી પૂજનવડેજ બની શકે છે, એમ કહીએ તો ચાલે, મતલબ કે તેમણે કરેલા કાર્યોનુ મહત્ત્વ તેમની તરફ કોઈ પણ પ્રકારના સબધથી જોડાએલા જનસમૂહ આગળ દર્શાવી આપવા પ્રયત્ન કરવો એ જન્મદિન ઉજવનારાઓનુ કાર્ય છે, એમ માની શકાય આજનો સમારભ વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી ઉજવાય છે, અને વૈષ્ણવ તરીકે કરેલી દયારામભાઈની મહાન સેવા તરફ એ સભાનુ મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ રહે એ સ્વાભાવિક છે દયારામભાઇનુ જીવન પુષ્ટિ-માર્ગાવલમ્બી હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ સાથેના એમના જીવનનો સબધ ક્ષણભર પણ તે માર્ગથી અલગ રાખી શકાય એમ નથી બન્યુ છે એવુ કે દયારામભાઈ એકલા ભક્તજ નથી, કવિ પણ છે, અને મહાકવિ છે એટલે દયારામભાઇ એકલા વૈષ્ણવોના નથી પરતુ આખી ગુજરાતના છે અને લાખો વૈષ્ણવ સ્ત્રીપુરુષોએ જો કે દયારામભાઈના કાવ્યો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણચદના ગુણગાન કરી જીવનનુ ઐકાતિક સાફલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પણ તેમના કાવ્યોની ખુબીઓનો, ભાવનાઓનો, તાત્પર્યનો તેમજ રહસ્યનો ચમકારો બતાવવા પુરતો પણ સાક્ષરપદ્ધતિએ વિકાસ કરવા તરફ વૈષ્ણવી સૃષ્ટિનુ ધ્યાન લાબો વખત સુધી દોરાયુ હોય એમ લાગતુ નથી આમ થવાના કારણો શોધવા મારા જેવા માટે બહુ અઘરા છે, પરતુ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એક કારણ કલ્પી શકાય એવુ છે આધુનિક શિક્ષણ-

સસ્કાર વગરના, અને જુની શૈલી પ્રમાણે વૈષ્ણવજીવન ગુજાર-નાર વૈષ્ણવો આવી બાબત તરફ દુર્લક્ષ રહે એ દેખીતુજ છે, કારણ કે અહીં સવાલ આ મહાકવિના કાવ્યનો સાક્ષરપદ્ધતિએ સમીક્ષા કરવાનો છે હવે રહ્યા નવા જમાનામા ઉછરેલા અને આધુનિક શિક્ષણ સસ્કૃતિવાળા વૈષ્ણવપુત્રો એમના તરફથી આ દિશામા પ્રયત્નની શરૂઆત થવી જોઇતી હતી એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે, પણ તેમ થઈ શક્યુ નથી આનુ કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરીશુ તો માલમ પડશે કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની સાથેજ (અપવાદોને બાજુએ મૂકી સાધારણ રીતે કહીએ તો) જડવાદના અથવા ઐહિક સુખવાદના સંસ્કારો યુવકોના મગજમા અણજાણે ઘુસતાં ઘુસતા સામ્રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા, અને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધન-ગામભાઇ કહે છે તેમ કવિનો કીર્તિદેહ ધીમે ધીમે સકુચિત થઇ ગયો. એ બાબત નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચારનાર પુરુષને ઘણે ભાગે સંકોચ થયા વગર રહેશે નહિ શ્રદ્ધા એ મૂર્ખતાની બેન જેવી ભાસવા લાગી, વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રગતિવિનાશક લાગવા માડયો, ધર્મના સાકેતિક ચિહ્નો ધારણ કરવા અનાવશ્યકજ નહિ પણ હાસ્યાસ્પદ ગણાવા લાગ્યા, સૌ કોઇ પોતપોતાને આચારને તિલાજલિ આપવા જેવી સ્થિતિએ પહોચેલા માનવા લાગ્યા, બુદ્ધિથી ન સમજાય એવી કોઇ વસ્તુ સત્ય હોઈ શકેજ નહિ એમ મનાવા લાગ્યુ મતલબ કે લૌકિક તર્કથી અને યુક્તિથી પ્રતિપાદિત હોય તેજ સત્ય અને બાકીનુ સર્વ ગપાટા, અતિશયોક્તિ, અથવા મતિવિભ્રમ યા તો વ્યામોહ સિવાય બીજુ હોઈ શકજ નહિ એવી પ્રતિજ્ઞાપરજ અનુમાનોની પર-

પશાઓ ખધાવા લાગી આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આધુનિક શિક્ષણના સસ્કારીઓમા વૈષ્ણવ યુવકો અને અન્ય યુવકો લગભગ એક સરખી પક્તિના થઇ ગયા, અને પૂર્વના સનાતન ધર્મને પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિવાદ તથા અવિશ્વાસની કસોટીએ ચઢાવવા લાગ્યા આ વાવાઝોડામા અથવા ગુજરાતના આત્મમન્થનકાળમાં આપણા દયારામભાઈ પણ ભકત તરીકે જોવાતા મટીને પ્રધાનપણે કવિ તરીકે જોવાવા લાગ્યા, ને તેમનો કીર્તિદેહ સકુચિત થઇ ગયો તેમાં પણ દૈવયોગે એવુ બન્યુ કે કાવ્યસમીક્ષાની પહેલ વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી થઈ એ સમીક્ષકોમા કોઇ કોઇને બ્રાહ્મણ-ધર્મના ઓછાવત્તા સસ્કાર લાગ્યા હતા, તો તે વિશેષે કરીને શાકર જ્ઞાનમાર્ગના જ્ઞાનમાર્ગ અને પ્રેમમાગના પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ જુદાંજ હોય એ સર્વ કોઈ કબુલ કરે એમ છે, તેથી ગમે તેટલી સાવચેતી વાપરવા છતા પ્રેમરહસ્યનુ ઉદ્ઘાટન તેમને હાથે યોગ્ય રીતે ન થઈ શકે એ ઉઘાડુ છે, અને ક્વચિત્ બેઉ માર્ગની પરિભાષાના ભેદને લીધે સભ્રમ થાય તો તેમા લેશ પણ નવાઈ પામવા જેવું નથી ઉદાહરણ તરીકે ભક્તિ, માયા, નારાયણ, અક્ષરબ્રહ્મ વગેરે ઘણા પારિભાષિક શબ્દો બંને માર્ગમા જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે બીજુ તો દૂર રહ્યુ પણ ખુદ શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામા શાકર જ્ઞાનીઓ અને નરસિહ મહેતા, મીરાબાઇ, દયારામભાઇ વગેરે પ્રેમી કવિઓ વચ્ચે એક રીતે કહીએ તો ઘણો મોટો ભેદ છે એક શ્રીકૃષ્ણાવતારને નિર્ગુણ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓને મુખ્ય ગણી તથા સગુણ પ્રતિપાદકને ગૌણ ગણી પ્રથમ અવસ્થામા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના સાધનરૂપ સગુણ

માયિક બ્રહ્મ માને છે, ત્યારે બીજા સગુણ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓને સરખુ માન આપી પ્રાકૃત ગુણ રહિત એટલે નિર્ગુણ, પણ અપ્રાકૃત ગુણ સહિત એટલે સગુણ એવા અથમા ફલરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ માને છે આ બાબતનો વિસ્તાર કરવાનુ અત્ર લેશ પણ પ્રયોજન નથી, ફક્ત દૃષ્ટિબિન્દુમા ભેદ હોવાથી સભ્રમ થવાના સભવનુજ માત્ર દિગ્દર્શન કરાવવા પુરતો આ અપ્રાસગિક પ્રયાસ આદર્યો પછી મૂળ બાબત પર પાછો આવુ છુ

કેળવાયલાઓ પ્રતિ–

આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મના સસ્કાર સહિત યા રહિત વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી કાવ્યદૃષ્ટિએ, કવચિત્ ધર્મદૃષ્ટિએ, દયારામભાઈના કાવ્યોની સમીક્ષા કેટલોક વખત સુધી ચાલ્યા કરી. ત્યાર પછી એક વૈષ્ણવ યુવકવર્ગની દૃષ્ટિ ખુલી અહીં કહેવાની જરૂર છે કે દયારામભાઈના સપ્રદાયનાં ધર્મપુસ્તકો આ સમયમા નહિ જેવાંજ બહાર પડ્યા અને ભાગાતૂટા વૈષ્ણવધર્મ સબધી ગૃ સસ્કાર, ઉપર કહે । પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સસ્કાર, આગળ કેવળ દુર્બળ બની ગએલા પરતુ આઘાત પછી પ્રત્યાઘાત થાય છેજ, અને તે પ્રમાણે અહીં પણ કેટલાક વૈષ્ણવ યુવકોમા સમર્થ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઇ, એટલે પ્રયત્ન પણ શરૂ થયા અને પરિણામે એ યુવકોએજ સ્વસપ્રદાયના પુસ્તકો શોધી છપાવવાનુ કાર્ય શરૂ કર્યું એ કાર્ય કરતાની સાથેજ પ્રથમ તો એક મોટો પડદો તૂટયો પુષ્ટિસપ્રદાયમા જ્ઞાનસાહિત્યનો અભાવ છે એવો આક્ષેપ આ યુવકોને અજ્ઞાનમૂલક લાગ્યો,

અને તેમના પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા દિન પર દિન તીવ્રતર બનતી ગઈ આ કાર્યને અંગે દયારામભાઇના કાવ્યો તરફ પણ તેમની દષ્ટિ સ્વાભાવિક રીતે વળી, અને વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી એ કાવ્યો પર તથા કવિપર થએલા ટીકાઓ અપૂર્ણ, અયોગ્ય અને કવચિત્ અનર્થ પણ તેમને લાગી પરિણામે માર્ગીય માસિકોમા દયારામભાઈ તથા તેમના કાવ્યો સંબંધી લેખો લખાવા લાગ્યા, અને શ્રીદયારામકૃતકાવ્યમણિમાળાના ભાગ એક પછી એક (કવચિત ટીકાઓ સાથે પણ) બહાર પડવા લાગ્યા, અને હાલ સુધીમા ચાર નીકળી પણ ગયા. આજના જેવો સમારંભ ચાલુ થયો તેનુ મૂળ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિમા શોધ્યુ માલમ પડે એમ લાગે છે

આધુનિક સમીક્ષામાં વિવેકત્યાગ.

આપણા આ સમારંભના ઉદ્ભવ સબંધી ઉપલુ અનુમાન કર્યા પછી એ સમારંભના કાર્ય સબંધી કંઈક બોલવુ ઉચિત ધારૂ છુ દયારામભાઈના કાવ્યનુ રસપાન કરવુ એટલે એ મહાનુભાવીની કૃતિ વડે ભગવદ્‌ગુણગાન કરી આપણા હૃદયને આહ્લાદિત યા તો રસિત કરવુ એ તો સમારંભનુ મુખ્ય અંગ હોવુ જ જોઈએ પણ એટલુજ બસ નથી કેવળ સંગીતનો આનંદ ગાનના વિષયનો ભાવ સમજાયા વિના એટલો હૃદયસ્પર્શી થઈ શકતો નથી તે કારણથી ભક્તકવિના હૃદયનુ રહસ્ય સમજાવવા પણ સાથેસાથે પ્રયત્ન થાય તે પણ ઇષ્ટજ છે આ ઉપગત કવિના સબંધમા ગેરસમજુતીઓ ઉભી થએલી હોય એમ

લાગે તો તે શાતિથી દૂર કરવા માટે પણ અલ્પ સમય ગળાય તો તે સમારભને અગે અનુચિત ગણાશે નહિ, પરતુ તેમ કરતા એટલુ યાદ રાખવુ જોઈએ કે જયા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના અભિપ્રાય સાથે વિરોધ દર્શાવવાની જરૂર પડે ત્યા હમેશા મર્યાદામાજ રહીને તે કાર્ય કરવુ વિવેક એ ગૃહસ્થ માત્રનુ ભૂષણ છે તો તે ત્રિદુ ખ એટલે ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક યા તો કાયિક, વાચિક અને અને માનસિક દુ ખોમા ધૈર્ય ધારવાની ભગવદાજ્ઞા માથે ચઢાવનાર વૈષ્ણવનુ ભૂષણ ન હોય એમ કેમ બની શકે ? માટે પ્રેમને લીધે ઉભરાઈ જતી લાગણીથી એકદમ દોરાઈ ન જતા મનને કાબુમા રાખવા જેટલો સયમ ગ્રહણ કરી સત્ય જણાવવા પ્રયત્ન કરવો એજ વધારે ઠીક છે હુ જાણુ છુ કે આ કહેવુ વધારે સહેલુ છે પણ કરવુ બહુ અવરૂ છે આધુ-નિક ગુજરાતી સાહિત્ય વાચનાર કોઈ પણ તટસ્થ વિચારશીલ પુરુષોને તો સહેજે નિશ્ચય થશે કે કેટલાક સાક્ષરોને મન પુષ્ટિ-માર્ગની ઠેકડી કરવી એ તો એક રમતજ હતી આવા દુ ખદાયક દ્રષ્ટાત તો એકથી વધારે આપવા હુ [illegible] ધારતો નથી, માટે નમુના તરીકે એકજ આપીશ એક વિવેચક એટલે સારાસારનો નિર્ણય કરવામા ચતુર પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા સાક્ષરે એક સસારસુધારકના જીવનચરિત્રમા લખ્યુ છે કે "પાપમા પચેલા પુષ્ટિમાર્ગને જડમૂળથી હલાવવો, તેનુ બળ ઓછુ કરવુ અને તેને જગતમા હલકો પાડવો " એજ તેનુ સર્વોપરિ મહત્કર્મ હતુ વળી લખ્યુ છે કે 'આ મદિર બધ થતાજ દર્શનઘેલા ડોસાઓ અને મહારાજઘેલી રડાઓ મહામહા દુ ખ પામવા

લાગીઓ ' अखंडं कृष्णवत्सर्वम् એવી ઉચ્ચતમ ભાવનાનુ સિંચન કરનાર, વિશ્વ જેના વામ પાદમા બિન્દુરૂપે રહેલુ છે એવા શ્રીરાધાકાન્ત પર પ્રેમમા તલ્લીનતા કરાવનાર, પ્રેમ છે આત્મા જેનો એવો જે પુષ્ટિમાર્ગ તેના સબધમા એવા વચનો સાભળી સહેજ પણ ધર્મનુ અભિમાન ધરાવનાર કયા પુરુષનુ લોહી ન ઉછળે ? પરતુ વૈષ્ણવબધુઓ, સાક્ષરોની આવી ગાળોને પણ ઘીની નાળો માની લેવી માત્ર આ કહેવુ ગળે ઉતરે એવુ નથી, એમ હુજ માનુ છુ, કારણ કે ઉપલા શબ્દો આજે પણ વાચતા મને પોતાનેજ કપારી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી તેમ છતા પ્રિય બધુઓ, મારે કહવુ પડે છે કે આવી કસોટીમાથી પણ પસાર થવા આપણે અત્યત મથન કરવુ જોઇએ, કારણ કે આપણા પ્રભુચરણની એવીજ આજ્ઞા છે કે—

सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ।

જેના પ્રકાશમા આપશ્રી પોતેજ જણાવે છે કે—

" तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः " इति वाक्याद् दुष्टाना वचनेन क्षोभो भवति ॥ तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि ॥ अत्यत विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन तत्रोपपत्तिमाह कृष्णभावना-दिति ॥ कृष्ण एव अस्मानुपदिशति बहिर्मुखतया न स्थातव्य-मित्यर्थः ॥

અર્થ.—"જેવો ક્ષોભ શત્રુના બાણ લાગવાથી નથી થતો તેવો દુષ્ટના વચનથી હૃદયમા થાય છે " એ વચનાનુસાર ક્ષોભ થાય

ત્યા (વચનથી હૃદય વ્યાકુલ થાય તો આંતર સેવા થઈ ન શકે માટે) દુષ્ટ વચનને પણ આપણા હિતકારી સમજી સાભળી લેવા. જો તે વચન અત્યંત વિરુદ્ધ હોય તો કૃષ્ણજ મને આજ્ઞા કરે છે કે બહિર્મુખ થઈને ન રહેવું એમ સમજી લેવુ પરંતુ ક્ષોભ થવા દેવો નહિ ”

આ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો બહુજ મુશ્કેલ છે, પરંતુ આપણો એ ઇષ્ટ સિદ્ધાંત છે એ હમેશા યાદ રાખવુ, અને તે પાળવા સર્વ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ થવુ, એ આપણી ફરજ છે વૈષ્ણવપદની પ્રાપ્તિ રસ્તામા પડી નથી ઘણી પરીક્ષાઓમા પાસ થયા પછી એ પદવી મળે છે

કવિશ્રીના અક્ષરદેહમાં ભિન્ન ભિન્ન ભ્રમો

પ્રસંગ આવવાથી આજ બાબતના સમર્થનમા એક બાબત વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવા મન લલચાઈ જાય છે, અને જરા લંબાણ થાય તો પણ ક્ષમા કરવા હું આપ સર્વને યાચના કરૂ છુ. મન લલચાવાનુ કારણ એટલુજ છે કે પરમ ભગવદીય મહાનુભાવી દયારામભાઇના જીવનચરિત્ર પર અને કાવ્ય સંબંધ એમના શૃંગાર પર અનેક રીતે આ જમાનાના સાક્ષરવર્ગ તરફથી પ્રશંસાઓ તથા ટીકાઓ કરવામા આવી છે કોઇ એમના શૃંગારરૂપી રત્નને (મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાકૃતરસ દૃષ્ટિએજ) ‘ ખરા પાણીએ ચમકતું, નાયિકાભેદે વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમા જડિત અને તાલસુરના તેજોમય સિંધુમા તરતું ’ દેખે છે. કોઇ ને “ પ્રાકૃત શૃંગાર ભોગોનુ વર્ણન કરતા હોય

૧૧૮-૨૫

તેમ ભક્તિશૃંગારની કોઇ પણ કોટિમા ન આવે એવા શૃંગાર સ્થાનોમા લપસી પડતા" દયારામભાઈ લાગે છે કોઇને દયારામભાઈનુ સ્થૂલજીવન 'કલંકિત' ભાસે છે, તો કેટલાકને એવુ હોવાની શંકા રહે છે કોઈકને ખાત્રી છે કે કવિવર 'પોતાના યુગમા લોકની દૃષ્ટિએ ગુરુરૂપે પૂજનીય વસતા, અને તેમના ઉદ્ગારોમા પવિત્ર ભાવનાઓજ શોધાતી,' પરંતુ શોચ કરે છે કે 'એ યુગ ગયો અને બીજો યુગ બેઠો છે ભાવનાને સ્થાને વ્યવહારબુદ્ધિ અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે આવા યુગમા આ કવિનો કીર્તિદેહ ધ્વસ્ત થઇ અપકીર્તિદેહ બંધાય નહિ એજ આ યુગનુ ભાગ્ય ગણવા જેવુ છે' આ પ્રમાણે દયારામભાઇની તથા તેમના કાવ્યની અનેકાનેક રીતે સમીક્ષા થઈ છે, જે બધી અત્રે આપવી હુ આવશ્યક ધારતો નથી પરંતુ એ સર્વમાં સત્ય કઈ તે શોધી કાઢવાનુ હરકોઈનુ મન થયા વગર રહે નહિ મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે બધીજ સત્ય છે જેને જેવુ ભાસ્યુ તેવું તેમણે અંતઃકરણની લાગણીપૂર્વક લખ્યુ એટલે અંશે એ સત્યજ છે અને દયારામભાઈની કવિતા એટલે આદર્શ કાવ્યની બધી ખુબીઓ તેમા ભરેલીજ હોય એવો પ્રલાપ કોઈ કરે તો તેનો અર્થ કશો નથી સાક્ષરોને સાધારણ દૃષ્ટિએ કાવ્યના જે અંગ ખીલેલા માલમ પડે તે બતાવે ને ખામીઓ સૂઝે તે સાપેક્ષ રીતે વર્ણવે એ સુયુક્તજ છે પરંતુ પ્રિય સજ્જનો, એટલું આપણે યાદ રાખવુ જોઈએ કે જ્યા આપણે સારા નરસાનો ઉત્તમ, મધ્યમ, હીન તરીકે વિવેક કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે હંમેશા સાપેક્ષ દૃષ્ટિએજ જાણે અજાણે પણ બોલીએ છીએ. આપણુ જ્ઞાન

સર્વદા સાપેક્ષ હોય છે, અને સાત્ત્વિક, રાજસી, તામસી, પ્રકૃતિને વશ રહીનેજ આપણે બોલવાનુ કાર્ય કરી શકીએ છીએ આજ કારણથી શિષ્ટ મહાપુરુષોએ લૌકિક વ્યવહારને **गुणानां संनिपातः** એમ કહેલો છે ત્રણ ગુણ અને ત્રણે ગુણના મિશ્રણથી આપણો સઘળો વ્યવહાર પણ ચાલે છે ત્રણ ગુણથી પર નિર્ગુણ દૃષ્ટિ વાણીગોચર નથી, એ તો અનુભવગમ્યજ છે એને બ્રહ્મદૃષ્ટિ કહો, સમદૃષ્ટિ કહો, પ્રેમદૃષ્ટિ કહો, ગમે તે નામ આપો પણ તે અતિ વિલક્ષણ છે પણ એકદરે સત્ય તો તેજ છે તેના અપેક્ષાએ સર્વ પ્રકારની સગુણ દૃષ્ટિઓ હીનજ છે આમ હોવાને લીધેજ ધર્મવિષયમા નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી જોઇ શકનાર મહાપુરુષોના અમુક ગ્રંથોનેજ પ્રમાણ ગણી બીજા બધાને કામચલાઉ, પણ સર્વાંશે માન્ય નહિ, એવા માનેલા છે આ ઉપરથીજ વેદને માનનારા શિષ્ટ પુરુષોએ વેદ (ઉપનિષદ સાથે), શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા અને વ્યાસસૂત્ર (વેદાંત) ને ત્રણ પ્રસ્થાનના નામથી પ્રમાણ ગણેલા છે, અને આપણા શ્રીકૃષ્ણવદનાવતાર શ્રીમદાચાર્યચરણે એ ત્રણની સાથે એક વાકયતા કરી આપી ચતુર્થ પ્રસ્થાન તથા પ્રમાણમૂર્ધન્ય તરીકે શ્રીમદ્‌ભાગવતને ઉમેર્યુ છે પુરાણોની તરફનો હાલના જનસમાજનો ભાવ સર્વ કોઈને વિદિત છે, અને તેમા રહેલા વિરોધાભાસનો પરિહાર કરવાનુ બુદ્ધિસામર્થ્ય સર્વમા નહિ હોવાથી પુરાણો પરની શ્રદ્ધા લુપ્તપ્રાય થઇ ગએલી હાલ જોવામા આવે છે શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણની પણ પુરાણમા ગણત્રી હોવાથી તેમજ લૌકિક શૃંગારની પ્રતીતિ તેના કેટલાક ભાગમા ચર્મચક્ષુને થતી

હોવાથી નિગમકલ્પતરુમાંથી ગળેલા એ ફલરૂપ અને તેટલાજ માટે પ્રમાણમૂર્ધન્ય અને સમાધિભાષારૂપ મહાપુરાણની પણ ચેષ્ટા કરાતી વખતોવખત આપણે જોઈએ છીએ આવા ગહન વિષયમા વિવાદમા ઉતરવાનુ મારૂ સામર્થ્ય બીલકુલ નહિ હોવાથી તથા તેના વિસ્તારનુ અત્ર પ્રયોજન પણ નહિ હોવાથી પ્રસગો પાત્ત આટલી સૂચના વિચારમાળાના એક મણકા તરીકે શાન્ત ચિત્ત હોય ત્યારે મનન માટે આપના સમક્ષ મૂકીને આપણી મુખ્ય મતલબ જે દયારામભાઇનુ જીવન તથા તેમના કાવ્ય કેવા છે તેના નિર્ણય સબધી છે તેને અગે જરૂરનુ કઇક વિવેચન યથાશક્તિ કરીશ

ચાર દૃષ્ટિ.

ઉપર વર્ણવેલી શાસ્ત્રીય પરિભાષા છોડી એમ કહીએ તો ચાલે કે દુનિઆમાત્રમાં ચાર પ્રકારની દૃષ્ટિ હોઈ શકે દોષદૃષ્ટિ, ગુણદોષદૃષ્ટિ, ગુણદૃષ્ટિ અને પ્રેમદૃષ્ટિ બહુજ સ્થૂલ રીતે એ શબ્દો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ જેને સર્વત્ર દોષજ ભાસે, તે દોષદૃષ્ટિ, જેને વસ્તુમા ગુણ પણ માલમ પડે અને દોષ પણ માલમ પડે તે ગુણદોષદૃષ્ટિ, જેને ગુણદોષ દેખાતા છતા ગુણનોજ ખ્યાલ રહે તે ગુણદૃષ્ટિ અને જેને દોષ પણ ગુણ રૂપ ભાસે એટલે અન્ય રીતે કહીએ તો જેને ગુણ અને દોષ એવી દ્વૈતભાવનાજ દેખાતી નથી તે પ્રેમદૃષ્ટિ મારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ દૃષ્ટિના વિષયો જુદા જુદા હોતા નથી, પણ એકના એકજ હોય છે ફક્ત તે વસ્તુઓનુ જ્ઞાન સર્વ કોઇને પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે થાય છે. આપણા જગતમાત્રને આ જ

કારણથી કેટલાક દોષથી ભરેલુજ જાય છે તેથી આગળ વધનાર ગુણદોષની તુલના કરવા તૈયાર હોય છે તેથી આગળ વધેલા, પણ જુજ ભાગ દોષ પર નીચા નકામી ગણી ગુણજ ગ્રહણ કરે છે દોષ પણ ગુણરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવે એવી શુદ્ધ નિર્દોષ દૃષ્ટિવાળા તો વિરલજ હોય **गुणदोषदर्शिर्दोष** એ વચનમા સામાન્ય ગુણદોષની દૃષ્ટિ (જેને આધારે જગતનો નીતિવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે તે) ખરૂ જોતા દોષરૂપ ગણુ-વાનું કારણ ઉપલી બે કક્ષાઓ ધ્યાનમા લીધાથી સ્પષ્ટ થયા વગર રહેશે નહિ હવે સમજાશે કે એકજ વસ્તુનુ દર્શન ચાર અધિકારીને જુદી જુદી રીતે થાય છે અને અધિકાર પ્રમાણે તે સર્વની દૃષ્ટિ સત્યજ છે, કારણ કે જેની જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણેજ તે દેખે તેમા તેનો શો દોષ? તેનો તેજ માણસ જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થતી જાય છે, અને તેના દૃષ્ટિબિંદુમા ફેર પડતો જાય છે આ પ્રમાણે જોતા પ્રભુની માયાબળે આ સસારનો વ્યવહાર ચાલી રહેલો જોતા સર્વ સ્વાભાવિક લાગ્યા વગર રહેતુ નથી માયાશક્તિ ચક્રારૂઢ મનુષ્યને જેમ નચાવે છે તેમ તે નાચી રહ્યો છે આવાજ અભિપ્રાયથી એક અગ્રેજ લેખક કહે છે કે—

The world is a mirror wherein every man may see his own face To him, whose soul is beautiful, the world will look beautiful, to him, whose soul is deformed everything will seem to be evil.

"દુનિઆ એક દર્પણ છે, જેમા દરેક માણસ પોતાનો ચહેરો જોઈ શકે છે જેનો આત્મા સુદર છે તેને દુનીઆ સુદર દેખાય છે જેનો આત્મા

કદરૂપો છે તે દરેક વસ્તુને દૂષિત જુએ છે ખરૂ જોતા વસ્તુ જે છે તેજ છે, તેનું પ્રતિબિબ દરેક હૃદયમા તેની પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે પડે છે"

પ્રેમદૃષ્ટિથી જુઓ.

ઉપની બાબતનો વિચાર કરતા હવે સમજી શકાશે કે દયારામભાઈના ટીકાકારો જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુએ જુદી જુદી રીતેજ તેમને જુએ એમા બીનકુલ નવાઈ નથી ઉપલી ચારમાથી ઉચ્ચતમ પ્રેમદષ્ટિનો કઇક ખ્યાલ લાવી જોવા પ્રયત્ન કરીશું તો તો દયારામભાઇ નિર્વિકાર પ્રેમસમાધિમા મસ્ત વિશુદ્ધ ભક્તજનથી કઈ પણ અશે ઉતરતા નહિ એવી દઢ પ્રતીતિ થશે દયારામભાઈનો સ્થૂલ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ, કારણ દેહબધુએ ભગવદીય, શુદ્ધ પ્રેમથી ભરેલું અને નિર્દોષ, એ બાબતમા જરાએ શકા જેવું નથી વહાલા સજ્જનો! અનેક ભૂમિકા ઉપરથી આપણા મહાનુભાવીને અનેક રીતે જુએ તેમની સાથે આપણને ખરી રીતે કહીએ તો કઈ લેવાદેવા નથી આપણે તો સત્ય સિદ્ધાત રૂપ પ્રેમદષ્ટિનો ઉપયોગ આપણા જીવનમા સર્વત્ર થયા કરે તેને માટે જેટલો બને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો છે સાપેક્ષ સત્યને કામચલાઉ ગણી નિર્ગુણ પ્રેમદષ્ટિથી ઓળખાતા સત્યનેજ માનવામા સર્વ કોઇને લાભ છે પ્રેમપથના અનુયાયીઓને તો એ દષ્ટિ અચળ રાખવાનોજ પથ ઇષ્ટ છે, માટે અન્ય ટીકાકારોના મતોથી ન દોરાતા અને ગ્લાનિ ન પામતા એ પૂજ્ય ભગવદીયે આપણને આપેલા વારસાનો ઉત્તમ રીતે વિનિયોગ કરવો એજ આપણુ કર્તવ્ય છે

દિવ્ય શૃંગાર.

હવે સમજી શકાશે કે દયારામભાઈએ વર્ણવેલા અપ્રાકૃત ભક્તિશૃંગારમાં લૌકિક ગંધના અને તે પરથી તેમના જીવનનું ધોરણ બાંધવાની બુદ્ધિના બીજ પણ અમુક દૃષ્ટિમાંજ રહેલાં છે. પ્રેમમાર્ગનો અનુભવ કરનારની દૃષ્ટિ ભિન્નજ છે.

क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते।

"લૌકિક કામક્રિયાઓ એમાં છે, પણ લૌકિક કામ નથી" એ મહાસૂત્રને સમજવાનું પ્રભુદત્ત બળ ધરાવનાર પ્રેમી હૃદયને તો સર્વ સુસંગત છે.

ઉપલો સિદ્ધાંત હૃદયમાં સ્થિત થાય તો શંકા રહેતી નથી, પણ સાથે સાથે મારે કહેવું જોઇએ કે એ દૃષ્ટિજ સત્ય હોવા છતાં સુલભ નથી, અત્યંત દુર્લભ છે. દુર્લભ છતાં સત્ય હોવાથી તે તરફજ લક્ષ રાખવાની મારી પ્રેમી સજ્જનોને મારી નમ્ર અરજ છે.

ભક્તકવિઓનો સખીભાવ.

આટલા વિવેચન પછી વિશેષ કહેવાનું બાકી રહેતું હોય એમ મને લાગતું નથી, પણ એની એજ બાબત વિશેષ દૃઢ કરવાને એકાદ બીજે પ્રકારે આદરીએ તો ખોટું નથી. દયારામભાઈ અને બીજા ભક્તકવિઓનો શૃંગાર તથા સખીભાવ સમજવામાં નીચેનું અવતરણ ઘણું અંશે આપણને મદદ કરશે.

"In all ages the love between husband and wife has been the symbol of union between the supreme and

his devotees, the closest of all earthly ties, most intimate of all earthly unions, the merging of heart and body of twain into one—where will you find a better image of the merging of the soul in its God? Ever has the object of devotion been symbolized as the lover or husband, ever the devotee is wife or mistress. This symbology is universal, because it is fundamentally true. The absolute surrender of the wife to the husband is the type upon earth of the absolute surrender of the soul to God. That is the justification of the Rasa of Shree Krishna, that is the story of His life in Vraja."

સાર એ છે કે બધા યુગામા પરમાત્મા અને તેના ભક્તો વચ્ચેના સબધના સાકેતિક તરીક પતિપત્ની વચ્ચેના ભાવનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ભૌતિક ગ્રન્થોમા ગાઢમા ગાઢ સબધથી જોડાએલો પતિપત્ની વચ્ચેનો સબધ છે એજ સબધ દૃઢમા દૃઢ પણ છે અને તેથીજ બનેના હૃદય અને શરીર એકમેક થઈ જાય છે પરમેશ્વર સાથે જીવાત્માના યોગનુ વધારે સારૂ પ્રતિબિબ તમને બીજે કયા માલમ પડશે? ભક્તિના પ્રેમપાત્રને માટે સાકેતિક તરીકે આશક અથવા પતિજ યોગ્ય છે, અને ભક્તના સાકેતિક તરીકે પત્ની અથવા માશુકજ યોગ્ય છે આ સકેત વિશ્વમાન્ય છે, કારણ કે એજ તત્વદૃષ્ટિએ સત્ય છે સર્વાશે કરેલો પ્રભુશરણનો સ્વીકારતો એના આદર્શરૂપ, પૃથ્વી પર સ્ત્રીએ કરેલુ પતિનુ શરણુજ હોઇ શકે આજ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનુ સમર્થન છે, અને તેના વ્રજના ચારિત્રનુ રહસ્ય છે"

સજ્જનો! ઉપલા અવતરણમા દર્શાવેલા તત્વનુ મનન કરશો તો દયારામભાઈની શરણભાવનામા, તેમની અનન્યતામા, તેમના સખીભાવમા અને તેમના જારભાવમા રહેલા આધિદૈવિક તત્વની કંઈક ઝાખી અવશ્ય થશે

પ્રેમદૃષ્ટિનાં ઉદાહરણો.

હાલ પ્રસરી રહેલા ઉચ્ચ વિચારવાતાવરણમા ઉભા રહીને દયારામભાઈની શ્રીગોસ્વામી બાળકો પ્રત્યેની ભાવનાને સમજવા પ્રયત્ન કરીશું, તો તે સહેલાઈથી સમજાઈ જશે લોકમા પ્રેમ ગાડો ગણાય છે, તેમા નવાઈ નથી એક પાદશાહે પોતાના નાઈને સુંદરમા સુંદર છોકરો હોય તે લઈ આવવા હુકમ આપ્યો. તે આખુ ગામ ફરી ફરી થાક્યો, પણ તેની નજરમા કોઇ ઉતર્યો નહિ આખરે પોતાના છોકરામા (તે નાઈભાઈનો છોકરો કેવો રૂપાળો હશે તેનો ખ્યાલ કરવાનુ તો હુ શ્રોતાઓનેજ સોપુ છુ) તેને સૌંદર્યની સીમાનો અનુભવ થતા તેણે તેને બાદશાહ આગળ રજુ કર્યો આ હીન દૃષ્ટાંત ફક્ત લૌકિક પ્રેમનુ છે પણ તે પ્રેમનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામા આપણને બહુ ઉપકારક છે મનુષ્ય-માત્રને લૌકિક પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય છે ફક્ત એ ખ્યાલ રાખી વિશુદ્ધ પ્રેમનું સ્વરૂપ કલ્પવા કોઈ પ્રયત્ન કરશે તો તે સહેજે કલ્પી શકશે એટલુ યાદ રાખવુ પડશે કે લૌકિક સ્નેહનુ પાત્ર નાશવત અને તુચ્છ છે અલૌકિક સ્નેહનુ પાત્ર નિર્દોષ-પૂર્ણગુણવિગ્રહ આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ કોટિકંદર્પલાવણ્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે વળી પ્રેમ ખરો હોય તો આપણા પ્રેમના પાત્ર સાથે નિકટ યા દૂરનો સબધ રાખનાર હરેક વસ્તુ પર તત્તુલ્ય પ્રેમ ઉદ્ભવે છે લૌકિક પ્રેમના પ્રસગોમા એક એવો પણ પ્રસગ સાભળ્યો છે કે થોડેક દૂર દૂર આવેલા બે ગામડામા રહેતા બે મિત્રોમાનો એક કઇ કામસર જતો હતો તેવામા બીજા મિત્રના ગામનો કૂતરો સામો મળ્યો. તે જોતાજ તેના પર વહાલ આવ્યુ

કે તેને ઉચકી લઈને તેને ભેટયો સજ્જનો, વિચાર કરજો કે વહાલનો વિષય મિત્રનો કોઇ સગો સબંધી કે દોસ્ત નથી, તેમ તેના ઘરનો કુતરો પણ નથી, ફકત તેના ગામનો કુતરો છે. આ પણ ઘણુ હીન દષ્ટાંત છે, પણ પ્રેમનુ સ્વરૂપ કેવુ સૂક્ષ્મ છે, તેનો સુંદર ચિતાર આપે છે હવે વિચારો કે પ્રેમી નેત્રને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના આસ્યરૂપ શ્રીમદાચાર્યચરણમા તથા તેમના વંશજોમા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રત્યક્ષ થતા હોય તો તેમા શું આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે! અલબત્ત, મારે કહેવુ જોઈએ કે આ ભાવના પ્રેમમાર્ગી ભકતજનોને માટેજ છે, અન્યને એની સાથે નિસબત નથી બહુમા બહુ સજ્જનોને આપણે વીનવી શકીએ તો એટલુંજ કે અમારી હાંસી કરો છો તે આપની દૃષ્ટિએ સત્યજ છે, પણ અમારી આંખમા પેસીને જુઓ એટલે તમને કંઇક ઓરજ પદાર્થ માલમ પડશે. શ્રીવ્રજસીમંતિનીઓની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની ભાવના સમજવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે 'ગોપીનકે મનમે મન દીજે' એવો ઉપદેશ રસિક ભકત શ્રીનંદદાસજી કરે છે તે યોગ્યજ છે લૌકિકમા પણ એક વાર્તા છે કે એક બાદશાહને બેગમ પર બહુજ આસક્તિ હતી એટલે સુધી કે તે ક્ષણભર પણ તેનાથી છુટો થઇ શકતો નહિ એક ઇશ્કીને મન થઈ આવ્યુ કે જોઈએ તો ખરા, એ બેગમ તે કેવો એક રૂપનો કટકો છે કે એમા પાદશાહ આટલો બધો મોહિત થઇ ગયો છે તે પરથી સ્રીનો વેશ લેવાનુ જોખમ વહોરી જનાનામાં ઘુસ્યો ઘુસ્યો તો ખરો, પણ કોઈ નોકરે પગલા પારખી લીધાં કે કહો ના કહો પણ આ કોઈ મરદ છે, સ્રી નથી. ભાઇને ઝાલી બાદ-

શાહ પાસે લઇ ગયા ત્યા બાદશાહે પૂછ્યુ કે 'તારે આમ જનાનખાનામા જવાનુ શુ કારણ? ઇશ્કીએ ખરૂ કારણુ જણાવી દીધુ, ત્યારે રાજાએ પૂછ્યુ કે 'કેમ, બગમનુ રૂપ તને કેવું લાગ્યુ?' તેણે જવાબ આપ્યો કે 'મને તો તેમા કઇ અસાધારણુતા લાગતી નથી' પ્રેમમસ્ત બાદશાહે એટલુજ કહી તેને વિદાય કીધો કે 'મારી આખ લઈ તે જોયુ હોત તો તને ખબર પડત." જો પ્રેમની દૃષ્ટિ આવી નિગાળીજ હોય તો ભકતજનોના નેત્રને પ્રત્યક્ષ થતુ હોય તેમા એટલે તેમની ભાવનાઓમા સામાન્ય પુરુષોનો ચચુપ્રવેશ ન થાય એ સહજ સમજાય એવું છે એટલું ખરૂ કે ભકતની દષ્ટિ ભકતને પોતાને માટે અને તેના સ્નેહીઓને માટે જ છે ભકતો કદી પોતાની ભાવનાનો સ્વીકાર કરવાનુ અન્યને કહી શકે નહિ, અને સાચા પ્રેમીઓ એમ બીજા પાસે સ્વીકારવાની સ્વપ્ને પણ મનીષા ધરાવતા નથી

ગુરુભાવનાનુ રહસ્ય.

આ ઉપરથી હવે આપણને 'સમાહી ગુરુ રામ, લોભી તો વામન જાણો' વગેરે સ્વમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને આપણા ભકતકવિએ લખેલા રહસ્યનો ભાવ સ્પષ્ટ થશે, અને તેમની ગુરુભાવનાનો કઇક ખ્યાલ આવશે અન્ય ભકતજને દુહામા કહ્યુ છે કે 'જેસો તેસો ગુરુ મીલે તોઉ જનાર્દન દેવ। જો ઉત્તમ કુલ ગુરુ મીલે તાકી તુ કગ્નેવ' તે પણ આજ ભાવનાથી ભાવનાનો વિષય સામાન્ય જનસમૂહના અતરમા ઉતરવો જરા મુશ્કેલ છે, પરતુ ભાવનાનુ સ્વરૂપ સમજાવવુ હોય તો એકજ દષ્ટાત બસ છે

પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિમા ઈશ્વરની ભાવના કરવી એજ ભૂષણરૂપ છે કેવા પતિની ? જેવો હોય તેવા પતિની તેમા કેવી ભાવના કરવી ? મારો તો એજ ઇશ્વર છે એવી એ સ્ત્રીની એ ભાવનાથી જગતને કઈ વિરોધ આવે છે ખરો ? શુ જગતના બીજા પુરુષો એ પતિના ગુણદોષની ગણના કરતા નથી ? પરતુ સજ્જન પુરુષો તો તે સ્ત્રીને પતિમા ઈશ્વરભાવનાના આડબર નહિ પણ તેનુ સત્ય પરિપાલન જોઇનેજ રાજી થશે ત્યારે ભક્તજનોને તેમના ગુરુ પ્રત્યેની ઇશ્વરભાવના જોઈ અન્ય સમજુ વર્ગને તો આનદજ થાય, એમ હુ માનુ છુ

यस्य देवे परा भक्ति यथा देवे तथा गुरौ। એ ઉપનિષદ પણ એવી ભાવના પ્રમાણુ ગણે છે ભાવનાથી કિરાત દ્રોણાચાર્યના પૂતળા પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યાનુ શ્રદ્ધાળુ પુરુષોને માટે તો જાગરૂક દષ્ટાત છે ભાવનાનુ બળ અપરિમિત છે, એમ આથી સમજાયા વગર રહેશે નહિ ભાવના સ્થિર કરવી, અને તેને જરા પણ ડગવા દેવી નહિ એજ તેનુ ફળ ચાખવાને અભિલાષા રાખનારનુ કર્તવ્ય

વૈષ્ણવ પ્રતિ ભગવદ્ભાવ.

દયારામભાઇનો પ્રેમ તો પોતાના પ્રાણજીવન શ્રીકૃષ્ણના સબધી હરિભક્ત પર પણ તેટલોજ હતો, તે તેમના અનેકાનેક કાવ્યોમા સ્પષ્ટ થાય છે હરિ, ગુરુ, વૈષ્ણવ સરખા લેખવાનુ હરઘડીએ દયારામભાઈ આપણને શિખવે છે પ્રેમી જનોની પ્રેમભાવનાઓનો અનર્થ કરવો સહેલો છે, પરતુ વિવેકશીલ અને વિનયસમપન્ન હૃદયને તો તેમ કરવામા કશો લાભ દેખાશે નહિ

અભ્યાસની આવશ્યકતા

ધર્મનુ આતર રહસ્ય સમજવુ એ બહુ દુર્ઘટ છે હિદુ-સ્તાનની પડતીના કારણો કે એવો કોઇ નિબધ જોઇને એક ઠરેલ સાક્ષરે એવી મતલબની ટીકા કરી છે કે ' આજના ઉછ-રતા યુવકો આવા મહાન્ વિષય પર ચર્ચા કરવા માટે જોઈતું સંશોધન કર્યા વગર અને જોઇતી સામગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા વગર એવા વિષયને કરબદરવત્ ગણી એકદમ લખવા મડી જાય છે, એ શોચનીય છે. બંધુઓ, જયારે આવા સાસારિક સામાન્ય વિષયમા લખતા પહેલા પણ ગંભીર અભ્યાસની જરૂર જણાય છે, ત્યારે ધર્મ જેવા ગહન વિષયમાં કેવા ને કેટલા અભ્યાસની જરૂર છે, તેની કલ્પના કરવાનું કામ આપ સર્વ પર જ છોડી દઉં છુ

કાવ્યનો વિષય પણ પ્રભુજ.

હિદુસ્તાનના ભકતકવિઓએ અને તેમને અગે દયારામ-ભાઇ જેવાએ પણ પોતાના કવનના વિષય તરીકે હમેશ ધાર્મિક વિષયનેજ પસદ કર્યો છે, એ બાબત પશ્ચિમનાં, સસાર સંબધી વિવિધ વિષયોના કાવ્યોનો રસ ચાખી આનદ પામેલા કેળવા-એલા વર્ગને એકદેશી અને સકુચિત દષ્ટિના પરિણામરૂપ લાગે છે આ વર્ગને આવા ભોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી વાત પણ ખરી છે પ્રાચીન હિદુજીવન અને આધુનિક જીવન એમા આસમાન જમીનનો ભેદ છે પ્રાચીન હિંદુઓની સામાજિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક વગેરે સઘળી પ્રવૃત્તિઓ ધર્મ સાથે ઓતપ્રોત થઇને ગ્રહેલી હતી ખાવુ, પીવુ, પહેરવુ, ઓઢવુ, સુવું, બેસવું, બોલવું

વગેરે કોઈ પણ ક્રિયા કરતા ભક્તોને પોતાના પતિનો સંબંધ ભુલાય, તો પાતિવ્રત્યની હાનિ થાય ને વ્યભિચારિણીનું દૂષણ લાગી જાય એમ માનવાનો સમ્પ્રદાય ઇષ્ટ હતો એ દૃષ્ટિ કામે લગાડશો તો દયારામભાઈના લોકવ્યવહારોપયોગી તથા ધાર્મિક અનેક પ્રકારના કાવ્યોમાં કૃષ્ણસંબંધ હોવાનું પ્રયોજન સમજાશે એક લેખક કહે છે કે—

અંગ્રેજ લેખક શું કહે છે ?

The dominant motive of Indian thought was ethico religious Even works on Grammar and Mathematics do not forget to state at the outset that they subserve the attainment of Mukti, liberation, Salvation in one way or other

" મતલબ કે હિંદુઓના વિચારનું કેન્દ્ર આચાર શાસ્ત્રસંયુક્ત ધર્મજ હતું વ્યાકરણ અને ગણિતના ગ્રંથની શરૂઆતમાં પણ લખવું ભુલાતું નહિ કે એ મુક્તિને માટેજ કામના છે વળી તેમના આદર્શો તરીકે તેમને અધવચલા નહિ પણ પરિપૂર્ણ રામકૃષ્ણાદિ અવતારોનેજ સ્વીકારવાનું યોગ્ય લાગ્યું હતું "

અધુના પશ્ચિમના સંસર્ગથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. ધર્મને જીવનમાં અંગી નહિ, પણ અંગરૂપ માનવું એ પ્રગતિ-સાધક મનાવા લાગ્યું છે આમ ફેરફાર થવાનું કારણ પ્રગતિની ભાવનામાં ભેદ હોવાનું લાગે છે પહેલા '**एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति ।** એક બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથીજ સર્વ વિજ્ઞાન થઈ જાય છે. એ વચનના બળ ઉપર એક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટેનો

ઉદ્યમજ ઇષ્ટ લેખાતો હવે " Jack of all and master of none ' એ મુદ્રાલેખ નિશ્ચિત થએલો લાગે છે મને તો બન્ને માર્ગ સત્ય લાગે છે, પણ પ્રથમનો રસ્તો બહુ ટુંકો એમ માનવા તરફ કંઇક વધારે વલણ થાય છે, એટલુજ કહી વિરમુ છુ, કારણ કે એ ગહન વિષયની ચર્ચા પણ માગ ગજા ઉપરાતની લાગે છે, અને ઉપર ગણાવેલી નિર્ગુણ યા પ્રેમદ્દષ્ટિની-આધિદૈવિક ભાવનાએ આના વિસ્તારમા ઉતરવાને હાલ અવકાશ નથી પ્રસ્તુત પ્રસગને અગે તો એટલુ કહીએ તો ચાલે કે હિંદુસ્તાનને nation of phliosophers તત્વજ્ઞાનીની (ડાહ્યા) પ્રજાની ઉપમા કોઇ કોઇએ આપેલી સભળાય છે, તે એ પ્રાચીન ધર્મમય જીવનનુ પરિણામ, અને આપણા જ્ઞાની અને ભક્તજનોના શિક્ષણનુજ ફળ

શ્રદ્ધા દૈવી સંપત્ છે.

મારા ઉછરતા યુવકમિત્રોની ધ્યાનમા ઉતરે તો બે સૂત્ર હમેશ યાદ રાખવાની ભલામણ કરી મારૂ આજનુ કાર્ય આટોપી લઇશ " He who would enter into the realm of of wisdom must first divest himself of all intellectul pride " જેને ડહાપણ એટલે તત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો બુદ્ધિવિષયક ગર્વનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. બીજુ "Believe nothing which is unreasonab'e and reject nothing as unreasonable without proper examination " બુદ્ધિને બધ બેસતું ન દેખાય તે માનશો નહિ, પણ પાકી તજવીજ કર્યા વગર આ તો બધ

બસતુ નથી એમ કહી તરછોડશો નહિ આમ બુદ્ધિવાદ પણ એમ કહે છે કે બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવતા જે એકદમ પાસ થાય નહિ તે માની લેશો નહિ, પણ કોઇ વસ્તુને અમાન્ય ગણતા પહેલા પુરેપુરી ને પાકી તપાસ કરજો આ સલાહને કોઈ માન આપીને ચાલે તો વખતોવખત યુવકોમા જે ઉચ્છૃંખલપણુ જોવામા આવે છે તે નાબુદ થઇ જાય કઇ વસ્તુને માનવી ને કઇ ન માનવી એ સવાલનો જવાબ તો 'શ્રદ્ધા રાખો' એટલામાજ પ્રાચીન પદ્ધતિના પુરુષો આપતા અને હજી કોઈ કોઈ આપે છે તેઓ તો કહેતા ને કહે કે શ્રદ્ધા એ એક મહાન બળ છે, ને શ્રદ્ધાને પ્રતાપેજ આપણુ નાવ આ ભવસાગર તરી પાર ઉપરી શકે છે જરા વિચાર કરશો તો માલમ પડશે કે સસાર-વ્યવહાર જે ચાલી રહ્યો છે તે પણ શ્રદ્ધાના જોરપરજ દરદીને વૈદ પર શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પડે છે ને તેવા હજારો દૃષ્ટાતો તમે પોતેજ આપી શકશો હવે શ્રદ્ધા બે પ્રકારની છે દેખતી ને આધળી, સમજવાળી અને સમજ વગરની હુ તો એમ ધારૂ છુ કે આપણા પૂર્વજો પણ આધળી શ્રદ્ધા કરતા દેખતી શ્રદ્ધાનેજ યુકતતર ગણતા, પણ અધશ્રદ્ધાને પણ માન તો આપતા એક યુરોપી લેખક પણ એવોજ વિચાર દર્શાવે છે કે—

Fear and doubt are the hellborn daughters of ignorance that drag man down to perdition while Faith is the white-robed angel that lends him her wings and endows him with power Faith, therefore, even without knowledge may be more useful than imperfect knowledge without Faith and consequently without action Strong

faith even if resting upon an erroneous conception, may act powerfully in producing results, faith produces an exalted state of the imagination which strengthens the will, banishes pain, cures disease, leads to heroism and transforms hell into heaven

'ભય અને શંકા' એ અજ્ઞાનની નરકમાંથી ઉત્પન્ન થએલી પુત્રીઓ છે, જે મનુષ્યને નરકમાં લઇ જાય છે, (અહીં संशयात्मा विनश्यति એ ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય સરખામણીમાં મૂકી શકાય) જ્યારે શ્રદ્ધા એક એવી શ્વેત ઝભ્ભાવાળી પરી છે, કે જે મનુષ્યને પોતાની પાંખો આપે છે, અને તેને શક્તિ બક્ષે છે માટે જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા પણ શ્રદ્ધા વગરના અને કૃતિમાં નહિ ઉતારવામાં આવતા અધુરા જ્ઞાન કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ ગ- ભૂલ ભરેલા વિચાર પર બંધાએલી પણ અડગ હોય તો તે શ્રદ્ધા ફળ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ જોસબંધ કરી શકે શ્રદ્ધા કલ્પનાશક્તિને ઉંચે દરજ્જે પહોંચાડે છે, જેથી ઇચ્છાશક્તિ મજબુત થાય છે, દુખ દૂર થાય છે, વ્યાધિ નાઠી જાય છે, વીરતા ઉદ્ભવે છે, અને નરક પલટાઇ સ્વર્ગ બની જાય છે " પાશ્ચાત્ય લેખકની આ ઉક્તિ બહુજ મનન કરવા જેવી છે

વિચારસ્વાતંત્ર્ય ક્યાં હોય ?

હાલનો જમાનો કહે છે કે શ્રદ્ધા નહિ પણ વિચારસ્વાતંત્ર્ય કેળવો કોઇ વસ્તુ માની લો નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતા શીખો. મને એ ભાષા ને વિચાર તો ગમે છે, પણ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવો એટલે શું તેની જોઈએ તેવી સ્પષ્ટ સમજ પડતી નથી એટલું તો સમજાય છે કે દેવું કરીને પણ ન્યાત કરવી એવી રૂઢિ સમાજમાં પેસી ગઇ હોય તો ત્યાં તે રૂઢિને વશ નહિ થતાં લોકભીરુતા છોડી દઈ તે પ્રમાણે ન કરવું અને એનું જ નામ વિચારસ્વાતંત્ર્ય. આમ કરવાની તે સામાન્ય

અક્કલવાળા કોઇ પણ પુરુષથી ના કહી શકાશે નહિ પણ બુદ્ધિને આ પારની વસ્તુઓમા આવું વિચારસ્વાતન્ત્ર્ય સમજીને વાપર્યું હોય તો તે ઇષ્ટ છે પરતુ બુદ્ધિથી પર વિષયોમા વિચારસ્વાતન્ત્ર્યનો કયા અવકાશ રહે છે તે સમજવુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે ધર્મ જેવી અગમ્ય અથવા અનુભવગમ્ય બાબતમા શ્રદ્ધા વિના આગળ પગલું ભરવુ અશકય થઇ પડે એમ લાગે છે વહેલા મોડા આખરે શ્રદ્ધાનો આશ્રય કર્યો વગર નિસ્તાર નથી "સૌથી સમરથ શ્રીરાધાવરનો આશરો" એજ ગતિ છે

ઉપસંહાર.

હવે લંબાણ બહુ થઇ ગયુ છે, માટે વિશેષ વિસ્તાર ન કરતા જેમને ઇચ્છા હોય તેમને **आनंदमयोऽभ्यासात्, लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्, जगद्व्यापारवर्जम्**, વગેરે સૂત્રોપરના સાપ્રદાયિક ભાષ્ય તથા અન્ય ટીકાઓ જોવાની ભલામણ કરૂ છુ, કેમકે તે વડેજ દયારામભાઈના કાવ્યો એમની દૃષ્ટિથી સમજવાનુ સરળ થશે શ્રીદયારામકૃતકાવ્યમણિમાળાના ચાર ભાગમા આપેલી પ્રસ્તાવનાઓ તથા તે ગ્રથોમાં છપાએલા કાવ્યો સાથે આપેલી ટીકાઓ જોવાથી પણ સાપ્રદાયિક તત્ત્વો વધારે સ્ફુટ થશે એટલુંજ કહી મારાથી કઇ અયોગ્ય ઉચ્ચારણ થયું હોય તો તે સુધારી લેવાની તથા મારી મદ મતિનુંજ એ પરિણામ છે એમ સમજવાની તથા પ્રેમદૃષ્ટિથી તે માટે ક્ષમા કરવાની યાચના કરી પ્રભુને સર્વ તરફથી એટલીજ પ્રાર્થના કરૂ છુ કે —

"પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવનરે, દીન થઇ યાચું રે"

શ્રીદયારામવાણી—દયારામભાઈના ઉત્તમ સિદ્ધાંતદર્શક પદોનો આ નાનકડો સંગ્રહ છે બધા પદો રોજ ગાવા લા છે છુટક નકલનો માત્ર ૧ આનો, ૧૦૦ ના પાંચ રૂપીયા.

લગ્નગીત—બહેનો લગ્નના વખતમાં ગમે તેવા ફટા બોલે છે, તેને બદલે આવા ગીતો ગાય તો કેવું મજાનું ? હીનકવિકરે આ ગીતો લખીને આખા સાહિત્યમાં નવો ઉં કર્યો છે. છુટક નકલના બે આના ૧૦૦ નકલના દશ રૂપીઆ બધામાં ટપાલ ખર્ચ કે રેલ્વે ખરચ ગ્રાહકોને શિર સમજ

આ પુસ્તકો માટે, "ગુજરાતી પંચ" "સૌરાષ્ટ્ર" "સાહિ "બુદ્ધિપ્રકાશ" વગેરે સાહિત્યના પત્રોએ અને રા. બ. કમળાશં-ભાઇ જેવા વિદ્વાનોએ સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

પ્રકાશક —

વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી.

શ્રીદેવકીનંદન નિવાસ, સ્ટેશન પાસે,

અમદાવાદ.

મુદ્રક —

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ.

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, પાંચકુવા—અમદાવાદ